

Розділ 2

Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Міжнародне право. Господарське право, господарсько-процесуальне право

Судовий захист прав і законних інтересів територіальних громад

В.Ю. Барвіцький
науковий консультант
судді Конституційного
Суду України,
викладач Академії
муніципального
управління

У статті розглянуто деякі теоретичні та практичні аспекти захисту прав і законних інтересів територіальних громад судами України. Приділено увагу питанням право- і дієздатності територіальної громади (її представників) щодо звернення до судових органів.

В статье рассмотрены теоретические и практические аспекты защиты прав и законных интересов территориальных общин судами Украины. Уделено внимание вопросам право- и дееспособности территориальной общины (ее представителей) касательно обращения в судебные органы.

The article deals with the theoretical and practical aspects of the territorial community's judicial defence. The author also focuses on items of the territorial community's legal capacity and ability for the appeal to the courts.

Ключові слова: судовий захист, права та законні інтереси територіальних громад, здійснення місцевого самоврядування, оскарження актів, дій і бездіяльності місцевої влади.

Постановка проблеми

За чинним законодавством України захист прав і законних інтересів територіальних громад повинні здійснювати органи місцевого самоврядування, їх посадові особи, органи державної влади, зокрема, суди та органи прокуратури. Однак,

зважаючи на те, що органи місцевої публічної влади, їх посадові особи не завжди на належному рівні здійснюють вказану функцію щодо захисту, представництва територіальних громад у судах, виникає необхідність визначення їх (або представників) право- і дієздатності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питанням захисту прав і законних інтересів територіальних громад або ширше – правового захисту інститутів місцевого самоврядування в Україні присвячені наукові праці О.В. Батанова, В.І. Борденюка, М.І. Корнієнка, В.В. Кравченка, Т.В. Новікової, Ю.С. Педька та інших [1]. Варто відмітити наукові праці з цих питань російських учених М.С. Бондаря, В.М. Жуйкова, І.В. Новікової [5].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

На практиці існують непоодинокі випадки, коли місцева влада (державна і муніципальна) не захищає (іноді порушує та обмежує) у ході вирішення питань місцевого значення права та законні інтереси територіальних громад. Рішення органів місцевого самоврядування, що в окремих випадках є незаконними або такими, які шкодять територіальним громадам, приймаються, зокрема, стосовно: 1) відчуження об'єктів нерухомості з комунальної у приватну власність (питання приватизації об'єктів комунальної власності); 2) встановлення завищених тарифів за надання житлово-комунальних послуг; 3) відмови в прийнятті (реєструванні) статутів територіальних громад і створення перешкод у реалізації громадами форм безпосередньої демократії, зокрема, у проведенні місцевого референдуму тощо [8].

Про конфлікти між територіальними громадами та їхніми органами і посадовими особами постійно повідомляють засоби масової інформації.

Загалом за десять останніх років судами загальної юрисдикції ухвалено значну кількість рішень у справах про оскарження дій посадових осіб органів місцевого самоврядування та визнання їх незаконними (неправомірними); визнання незаконними (скасування) актів органів місцевого самоврядування; визнання протиправною бездіяльності органу місцевого самоврядування тощо. Велика категорія справ у цих судах пов'язана з правом комунальної власності на земельні ділянки, незаконним їх володінням та розпорядженням органа-

ми місцевого самоврядування, виданням дозволів щодо розміщення екологічно небезпечних об'єктів на території громади [10].

Отже, в Україні мають місце порушення прав і законних інтересів територіальних громад насамперед органами та посадовими особами місцевого самоврядування. З огляду на це, рішення органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, які, на думку громадських представників територіальної громади, є неконституційними або незаконними, можуть і повинні бути оскаржені ними в судовому порядку.

Щоб реалізувати один із принципів здійснення місцевого самоврядування, тобто право територіальних громад на судовий захист (стаття 4 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [11] (далі – Закон), потрібно насамперед проаналізувати, на яких принципах здійснюється судовий розгляд справ, стороною (учасником) у яких є територіальна громада (представники), їх право- і дієздатність на звернення до суду і представництво.

Формулювання цілей статті

Метою статті є розкриття право- і дієздатності територіальної громади, її членів стосовно звернення до органів судової влади з питань захисту їх порушених прав і законних інтересів.

Виклад основного матеріалу дослідження

Теорія муніципального права виділяє можливість виникнення конфліктів на місцевому рівні між представницькими органами місцевого самоврядування та їхніми виконавчими органами, а також між головною посадовою особою територіальної громади (сільським, селищним, міським головою) та її представницьким органом. На нашу думку, з названими суб'єктами можуть виникати конфліктні ситуації й безпосередньо у територіальних громадах; можуть скластися протиріччя й між різними громадами, наприклад, двох сіл, села і міста, між територіальною громадою району в місті та громадою міста в цілому [12].

Найбільш значними способами судово-

го захисту прав і законних інтересів територіальних громад є:

1) оскарження громадськими представниками територіальних громад (ініціативною групою) рішень, дій і бездіяльності місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, що порушують права та законні інтереси цих громад. Наприклад, може йтися про перешкоджання в реалізації інститутів безпосередньої демократії (щодо участі в місцевому референдумі, права обирати та бути обраним на місцевих виборах тощо);

2) оскарження органами місцевого самоврядування, що представляють інтереси територіальних громад, нормативно-правових актів, дій чи бездіяльності органів виконавчої влади;

3) вирішення спорів про компетенцію (компетенційних спорів) між органами місцевого самоврядування різних рівнів, а також органами місцевого самоврядування та місцевими органами виконавчої влади [14, с. 191-192].

Як зазначає у своїй науковій праці Ю.С. Педько, проблема судового захисту прав та інтересів місцевого самоврядування – багатоаспектна, вона охоплює різні напрями правоохоронної та правозахисної діяльності, що обумовлено потребами захисту прав різних суб'єктів місцевого самоврядування в різноманітних правових відносинах, зокрема конституційних, адміністративних, цивільних, господарських. На практиці також може виникати потреба захисту прав і законних інтересів територіальної громади як у цілому, так і окремих її складових частин (внутрішніх громад, наприклад, громади району в місті, громади мікрорайону) тощо [15, с. 628].

1. Конституційні засади судового захисту прав та інтересів територіальних громад. Однією з конституційно-правових гарантій функціонування територіальних громад є їх судовий захист (стаття 145 Конституції України) [16]. У Європейській хартії місцевого самоврядування 1985 р. також закріплено як одну з основних гарантій місцевого самоврядування право

на судовий захист (стаття 11 «Правовий захист місцевого самоврядування»).

Особливе місце в забезпеченні прав і законних інтересів територіальних громад займає Конституційний Суд України. Конституційний контроль відноситься до числа ефективних засобів забезпечення верховенства конституції, верховенства права, що є головним атрибутом будь-якої демократичної держави. Суд відіграє важливу роль у захисті конституційних принципів місцевого самоврядування [17, с. 534-536; 18, с. 216-250; 19] і забезпеченні балансу інтересів між правами територіальних громад і додержання Конституції, законів України органами державної влади, органами та посадовими особами місцевого самоврядування.

Матеріальна чи моральна шкода, заподіяна територіальним громадам актами та діями, вчиненими на підставі закону або іншого правового акта, що визнані Конституційним Судом України неконституційними, відшкодовується державою в установленому законом порядку (частина третя статті 152 Конституції України).

Юрисдикція судів загальної юрисдикції поширюється на захист прав і законних інтересів територіальних громад (частина друга статті 124 Конституції України), а завдяки судовим гарантіям громади можуть вимагати відшкодування матеріальних збитків, завданих їм органами державної влади, органами місцевого самоврядування, певними суб'єктами господарської діяльності або окремими громадянами (стаття 73 Закону).

Отже, аналіз положень Конституції України дає підстави для висновку, що конституційний рівень урегулювання судового захисту прав і законних інтересів територіальних громад створює належні передумови для активної реалізації цього захисту.

2. Законодавчі засади судового захисту прав і законних інтересів територіальних громад. Закон передбачає предмети відання та повноваження відповідних колегіальних органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, стосовно механізмів захисту прав і законних інтересів тери-

торіальних громад (підпункт 4 пункту «а» частини першої статті 38, підпункт 15 частини четвертої статті 42, пункт 30 частини першої статті 43, пункт 16 частини шостої статті 55). Однак, у вказаних нормах Закону не досить чітко визначено, яким чином таке право судового захисту може бути реалізовано громадами; на це питання не дає відповіді й процесуальне законодавство, яке не встановлює особливостей розгляду та вирішення справ щодо захисту прав і законних інтересів територіальних громад.

Відсутність у територіальній громаді в Україні статусу юридичної особи не дає змоги їй мати судово-процесуальну правосуб'єктність у повному обсязі. Це обумовлює необхідність її представництва в судах органами чи посадовими особами місцевого самоврядування або безпосередньо членами територіальної громади (ініціативними групами) чи відповідними громадськими організаціями, що мають статус юридичних осіб. Тобто, захист територіальними громадами своїх прав і законних інтересів у судах є опосередкованим.

Варто зазначити, що найчастіше територіальну громаду як колективне утворення у взаємовідносинах із органами судової влади представляє ініціативна група – добровільне об'єднання найбільш активно налаштованих членів територіальної громади або її частини. На законодавчому рівні така функція цієї групи не закріплена, хоча, наприклад, ініціативна група Законом наділяється іншими повноваженнями щодо вирішення питань місцевого значення – ініціювання розгляду в раді (у порядку місцевої ініціативи) будь-якого питання, віднесеного до відання місцевого самоврядування (стаття 9); створення органів самоорганізації населення (стаття 14); прийняття рішення про проведення місцевого референдуму щодо дострокового припинення повноважень сільського, селищного, міського голови (на вимогу не менш як однієї десятої частини громадян, які проживають на відповідній території та мають право голосу) (стаття 79) тощо.

З огляду на це, цілком очевидно, що представництво територіальної громади

в судах України ініціативною групою потребує офіційної легалізації, зокрема, в таких аспектах: 1) визначення можливого суб'єктного складу ініціативної групи: до неї можуть входити лише дієздатні громадяни України, чи також іноземці й особи без громадянства; 2) визначення необхідної кількості таких законних представників громади (можна припускати, що чисельність ініціативної групи могла б залежати від кількості членів територіальної громади у пропорційному або кількісному співвідношенні). Допоки функцію ініціативної групи щодо представництва інтересів територіальної громади в судових органах не закріплено на законодавчому рівні, така група має право представляти свою громаду на підставі судової практики, що міститься в рішеннях, прийнятих судами з урахуванням, зокрема, принципу верховенства права, а також – місцевих звичаїв, традицій тощо.

Варто відмітити певну роль асоціацій органів місцевого самоврядування в захисті прав і законних інтересів територіальних громад. Законом України «Про асоціації органів місцевого самоврядування» [11] вони наділені повноваженнями з узгодження дій і об'єднання зусиль органів місцевого самоврядування щодо захисту прав і законних інтересів відповідних територіальних громад, розв'язання спільних для територіальних громад проблем (стаття 1; частина перша статті 14).

У зв'язку з викладеним вважаємо, що законодавче регулювання захисту прав і законних інтересів територіальних громад є недосконалим і недостатнім. Слушною, на нашу думку, є пропозиція Ю.В. Білоусова про те, що доволі важливим аспектом адміністративної реформи, а також муніципальної як її складової, має бути реальне закріплення матеріально- та процесуально-правового механізму захисту прав і законних інтересів саме територіальної громади як специфічного суб'єкта правовідносин [20, с. 223].

3. Деякі аспекти застосування принципу верховенства права в механізмах судового захисту прав і законних інтересів територіальних громад. Останнім часом у

дослідженнях науковців усе частіше піднімається тема про подальший розвиток місцевого самоврядування і захист прав територіальних громад у контексті реалізації принципу верховенства права [21]. Це й не дивно з огляду на звичність застосування доктрини верховенства права в європейських країнах і доволі низький рівень імплементації елементів принципу верховенства права в національне законодавство щодо місцевого самоврядування.

Закріплений у частині першій статті 8 Конституції України принцип верховенства права, який є основою конституційно-правового регулювання суспільних відносин, зокрема у сфері місцевого самоврядування, втілюється у правотворчу та правозастосовну діяльність – переважно у правовій позиції (рішення) Конституційного Суду України та закони, які повинні містити передусім ідеї соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Питання імплементації всіх без винятку елементів принципу верховенства права (справедливості, розумності, правової визначеності тощо) у національне законодавство та практику його застосування, зокрема судовими органами, як необхідної умови практичного формування дієздатних і самодостатніх територіальних громад, мають принципове значення та потребують подальшого вивчення та вироблення у зв'язку з цим пропозицій для законодавця.

4. Види судочинства та деякі аспекти розгляду судових справ, пов'язаних із захистом прав і законних інтересів територіальних громад. Відповідно до статті 18 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 р. № 2453–VI суди загальної юрисдикції спеціалізуються на розгляді цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення. Ухвалюючи іменем України обов'язкові до виконання на всій її території рішення, суди здійснюють вплив на сфери державного та суспільного життя, у тому числі й місцевого самоврядування шляхом визнання незаконними актів органів державної влади, органів місцевого

самоврядування та відновлення порушених ними прав і законних інтересів територіальних громад. Суди загальної юрисдикції покликані забезпечувати положення частини другої статті 19 Конституції України, згідно з яким органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їхні посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Здійснюючи правосуддя, суди загальної юрисдикції реалізують, з одного боку, функцію судового контролю за діяльністю органів і посадових осіб місцевого самоврядування, а з іншого – функцію судового захисту прав і законних інтересів територіальних громад.

Завдяки функціонуванню адміністративних судів в Україні поступово забезпечується належний судовий захист прав і законних інтересів територіальних громад: брати участь у вирішенні всіх питань місцевого значення, в управлінні комунальною власністю тощо. За змістом частини першої статті 2 Кодексу адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 р. (далі – КАС України), його головним завданням є захист прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових чи службових осіб, інших суб'єктів при здійсненні ними владних управлінських функцій на основі законодавства, у тому числі на виконання делегованих повноважень.

Деякі судові рішення адміністративної юстиції, пов'язані із захистом прав і законних інтересів територіальних громад, ми вже відзначали [8]. До цієї ж категорії відносяться справи про примусове відчуження земельних ділянок з мотивів суспільної необхідності, тобто в інтересах територіальних громад (пункт «г» частини першої статті 143, стаття 147 Земельного кодексу України від 25 жовтня 2001 р., пункт 7 частини четвертої статті 105, стаття 183-1 КАС України) [2].

Як зауважує О.С. Духневич, у процесі розгляду та вирішення адміністративних

справ «реалізуються права, обов'язки та гарантії учасників адміністративного судочинства, що можливо лише через дотримання принципів останнього» [24]. У цьому аспекті особливої важливості набуває основний принцип адміністративного судочинства – верховенства права, який уперше запроваджений у процесуальному законодавстві нашої держави у статті 7 КАС України. У частині першій статті 8 КАС України визначено, що суд при вирішенні справи керується принципом верховенства права, відповідно до якого, зокрема, людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Крім того, на підставі положення частини першої статті 47 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» судді здійснюють правосуддя на основі Конституції та законів України, керуючись при цьому принципом верховенства права.

Прикро, але не завжди суди загальної юрисдикції, у тому числі адміністративні, визнають і керуються принципом верховенства права в ході ухвалення судових рішень. Так, наприклад, Васильківський міськрайонний суд Київської області, розглядаючи справу, зважив на правову невизначеність і прогалину в законодавстві щодо спірного питання, та, керуючись принципом верховенства права, усе ж задовольнив позов фізичної особи. Однак апеляційна інстанція таке рішення суду першої інстанції скасувала (очевидно, керуючись нормативістськими принципами – авт.), а Вищий адміністративний суд України ухвалою від 19 березня 2008 р. [10] залишив постанову апеляційного суду без змін.

До проявів судового захисту прав і законних інтересів територіальних громад, здійснюваного судами у процесі цивільного судочинства, можна віднести розгляд і вирішення справ про відшкодування майнової шкоди, заподіяної територіальній громаді, зокрема внаслідок невиконання рішень органів і посадових осіб місцевого самоврядування, прийнятих у межах наданих їм повноважень. Крім того, зазначений судовий захист охоплює також розгляд

справ за регресними позовами органів місцевого самоврядування до їх посадових осіб про відшкодування заподіяної ними шкоди територіальним громадам.

Процедура захисту прав і законних інтересів територіальних громад у цивільному процесі регламентується Цивільним процесуальним кодексом України від 18 березня 2004 року.

Яскравим прикладом судової практики з цієї категорії цивільних справ є Ухвала судової палати в цивільних справах Верховного Суду України від 22 квітня 2004 р., якою залишено в силі рішення місцевого та апеляційного судів щодо покладення на сільського голову обов'язку відшкодувати шкоду, завдану його розпорядженням щодо незаконної вирубки дерев, які належали до об'єктів озеленення загального використання (це питання не було погоджено з екологічною інспекцією та не було отримано спеціального ордеру на вирубку) [25].

Господарські суди також відіграють важливу роль у захисті прав і законних інтересів територіальних громад, оскільки справ за участю територіальних громад та їх представників стає все більше. Ці суди розглядають справи, зокрема щодо вирішення спірних питань комунальної власності, орендних правовідносин, землекористування тощо, стороною в яких є територіальні громади та їх представницькі органи і посадові особи. Більшість спорів цієї категорії виникає між юридичними особами – суб'єктами господарювання та органами місцевого самоврядування щодо питань користування земельними ділянками, визнання недійсними договорів оренди земельних ділянок тощо [26].

Процедура захисту прав місцевого самоврядування в господарському процесі регламентується Господарським процесуальним кодексом України від 6 листопада 1991 року.

Особливістю господарської юстиції є те, що для неї пріоритетним є визнання й утвердження права людини на підприємницьку діяльність (стаття 42 Конституції України), а тому, очевидно, що господарські суди покликані захищати,

насамперед, права суб'єктів господарювання. Тому, вважаємо, що господарські суди мали б керуватися принципом співмірності між захистом прав та інтересів суб'єктів господарювання і захистом прав та інтересів територіальних громад. Свідченням прогресування цього процесу є існування чималої кількості судових рішень, прийнятих господарськими судами на користь територіальних громад або органів місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад [28].

Відповідний вплив на сферу місцевого самоврядування здійснюють суди, які забезпечують кримінальне судочинство. Здійснюючи правосуддя у кримінальних справах, вони охороняють урегульовані нормами права суспільні відносини практично в усіх сферах суспільного життя, у тому числі й віднесених до відання місцевого самоврядування. За змістом відповідних розділів Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 р. це, зокрема, відображається в розгляді кримінальних справ у злочинах, учинених посадовими особами місцевого самоврядування проти виборчих, трудових та інших прав. До них, наприклад, можна віднести: перешкодження здійсненню виборчого права (статті 157-160); порушення законодавства про референдуми (стаття 160); порушення права на безоплатну освіту та медичну допомогу в комунальних навчальних закладах і закладах охорони здоров'я (статті 183, 184) тощо [30].

5. Розмежування предметної підсудності справ щодо захисту прав і законних інтересів територіальних громад.

Аналіз судової практики та праць вітчизняних науковців дає змогу стверджувати, що навіть за наявності процесуальних кодексів, які регламентують адміністративне, цивільне, господарське і кримінальне судочинство, існують проблемні питання щодо предметної підсудності розгляду справ цієї категорії здебільшого в адміністративному, цивільному та господарському видах судочинства [31]. Така чітко невизначена ситуація щодо предметної підсудності справ пов'язана, насампе-

ред, із тим, що відносини органів місцевого самоврядування з членами територіальних громад, суб'єктами господарювання тощо, будуються як на публічно-правових (рішення органів місцевого самоврядування), так і на приватно-правових засадах (цивільно-правові або господарсько-правові договори, що укладаються на підставі цих рішень).

Підтвердженням викладеного є правова позиція Конституційного Суду України, наведена в абзаці шостому підпункту 3.2 пункту 3 мотивувальної частини Рішення від 9 вересня 2010 р. № 19-рп/2010: «Усі публічно-правові спори, у яких хоча б однією зі сторін є суб'єкт владних повноважень, належать до адміністративної юрисдикції і за компетенцією мають бути розглянуті адміністративними судами» [32]. Також КАС України передбачає певні ознаки публічно-правових відносин: обов'язкова участь у цих відносинах суб'єкта, наділеного владними повноваженнями; підпорядкованість одного з учасників публічно-правових відносин іншому – суб'єкту владних повноважень; імперативність публічно-правових відносин; домінування публічно-правового інтересу в цих відносинах тощо. Якщо судовому спорові не притаманні такі ознаки, то він повинен вирішуватися в порядку цивільного або господарського судочинства.

Таким чином, питання розмежування предметної підсудності за зверненнями представників територіальних громад є важливим, а представникам територіальних громад слід обирати при зверненні суди відповідної спеціалізації, оскільки непоодинокими є випадки, коли суд, розглядаючи справу в порядку касаційного провадження, скасовує рішення, прийняті першою та апеляційною інстанціями, оскільки спір підлягає розгляду в порядку іншого виду судочинства [33].

Висновки

Проведений у статті аналіз питань судового захисту прав і законних інтересів територіальних громад дає змогу стверджувати, що на його ефективність впливають такі фактори: 1) стан законодавства (у

тому числі процесуального) у сфері місцевого самоврядування; 2) рівень правової культури представників територіальних громад, що передбачає знання правових норм, які регламентують право на судовий захист; 3) знання процесуального законодавства та муніципальної доктрини органів судової влади.

Ініціативні групи членів територіальних громад усе активніше обстоюють права та законні інтереси територіальних громад, використовуючи всі можливі способи захисту, у тому числі судові. Тому, на нашу думку, необхідно законодавчо закріпити обов'язок органів і посадових осіб місцевого самоврядування, що представляють інтереси територіальних громад, звертатися до суду в разі порушення їхніх прав і законних інтересів і встановлення відповідальності за його невиконання. Це дасть змогу підвищити гарантії місцевої громади щодо реалізації її конституційного права на судовий захист [35, с. 35].

Для ефективнішого захисту своїх прав і законних інтересів територіальним громадам необхідно також частіше застосовувати принцип верховенства права, який дозволяє, зокрема, судам приймати рішення на підставі засад справедливості, моральності та пріоритету прав і свобод людини і громадянина – в інтересах територіальних громад. Саме на основі принципу верховенства права територіальні громади мають право безпосередньо (через відповідного представника) звертатися до судових органів за захистом прав і законних інтересів. Потрібно поступово впроваджувати доктрину активного безпосереднього звернення представників територіальних громад (ініціативних груп) до судових органів за захистом прав і законних інтересів. Зважаючи на це, доцільно також:

1) розширювати правові механізми захисту прав і законних інтересів територіальних громад (у зарубіжних країнах,

як-от: Німеччині, Чехії, Андоррі – існує судова доктрина «безпосереднього звернення територіальної громади до Конституційного Суду (Трибуналу) з конституційною скаргою» щодо незаконного втручання держави в реалізацію прав громади на самоврядування, а в Бельгії та Норвегії діють спеціальні контрольні комітети (ревізори), які в інтересах територіальних громад слідкують за легітимністю дій органів місцевого самоврядування) [36, с. 134, 180, 206, 232];

2) розробити законопроект щодо надання права ініціативній групі, зареєстрованій із урахуванням певних критеріїв, представляти права та законні інтереси територіальних громад у судах України;

3) узагальнити судову практику всіх судів загальної юрисдикції у справах, пов'язаних із захистом прав і законних інтересів територіальних громад (такі матеріали могли б підготувати відповідні відділи із узагальнення судової практики у вищих спеціалізованих судах);

4) упровадити на юридичних факультетах вищих навчальних закладів (наприклад, в Академії муніципального управління, Національній академії державного управління при Президентові України) спецкурс «Судовий захист прав і законних інтересів територіальних громад».

Отже, на підставі аналізу теоретичних праць і судової практики можна стверджувати про існування і розвиток певної муніципальної доктрини судів, дослідження якої є важливим для процесу судового захисту прав і законних інтересів територіальних громад, оскільки успіх такого захисту залежить від розуміння судами правової природи територіальних громад, а також – правильного визначення предметної підсудності спору, належної підготовки звернення до суду та представництва законних інтересів територіальної громади в суді.

Список використаних джерел

1. Борденюк В.І. Судова влада і сфера місцевого самоврядування // Місцеве самоврядування та державне управління: конституційно-правові основи співвідношення та взаємодії: Монографія / В.І. Борденюк. – К. : Парламентське вид-во, 2007. – С. 377-428.
2. Кампо В. Верховенство права в системі правового захисту місцевого самоврядування /

В. Кампо, Т. Провізіон, В. Барвіцький // Європейські орієнтири місцевого і регіонального розвитку: Збірник матеріалів та документів / За ред. М. Пухтинського, М. Власенка. – К. : Видавництво Академії муніципального управління, 2009. – С. 106-112.

3. *Новікова Т.В.* Судовий захист як конституційна гарантія місцевого самоврядування / Т.В. Новікова // Актуальні проблеми юридичної науки: Зб. тез Міжнар. наук конф. «Шості осінні юридичні читання». – Хмельницький, 2007. – Ч. 1. – С. 153-156.

4. Судовий захист прав та інтересів місцевого самоврядування в Україні. Навчально-практичний посібник / Ю.Р. Вавринюк, М. Клепадський, В.В. Кравченко, Н.В. Кравченко, М.В. Пітцик, Л.С. Подобед. – К. : Атіка. – 2002. – 208 с.

5. *Бондарь Н.С.* Местное самоуправление и конституционное правосудие: конституционализация муниципальной демократии в России / Н.С. Бондарь. – М. : Норма, 2008. – 592 с.

6. Защита прав местного самоуправления в судах общей юрисдикции в России: в 3 т. / Под ред. В.М. Жуйкова. – М., 2003.

7. *Новикова И.В.* Судебная защита конституционного права на местное самоуправление в РФ. Монография / И.В. Новикова. – Воронеж, 2008. – 168 с.

8. Постанова Вищого адміністративного суду України від 13 травня 2008 р. «Про визнання нечинним рішення міської ради про умови відчуження об'єктів комунальної власності територіальної громади».

9. Ухвали Вищого адміністративного суду України «Про визнання незаконним рішення виконавчого комітету Харківської міської ради «Про затвердження тарифів на послуги з утримання будинків і споруд та прибудинкових територій для житлово-експлуатаційних підприємств комунальної власності територіальної громади м. Харкова» від 23 березня 2006 р., від 12 липня 2006 р.

10. Електронна інформаційно-аналітична система «Ліга: Закон»; веб-сайт Єдиного державного реєстру судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/>

11. Закони України «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про асоціації органів місцевого самоврядування»: чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 12 травня 2010 р. – К. : Паливода А.В., 2010. – 88 с.

12. «В Бердичеві місто і район збираються судитись за власність» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.riv-berdychiv.info>

13. «Бути чи не бути Соснівській і Придніпровській районним радам міста Черкаси?» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vikka.ck.ua/ua/news.php>

14. Судебная защита местного самоуправления // Муниципальное право России: учебник / А.В. Малько, С.В. Корсакова. – Российская академия наук, Саратовский филиал Института государства и права. – М. : Юрайт; Высшее образование, 2010. – 398 с.

15. *Педько Ю.С.* Судовий захист прав та інтересів місцевого самоврядування // Актуальні проблеми становлення та розвитку місцевого самоврядування в Україні: Колективна монографія / В.О. Антонечко, М.О. Баймуратов, О.В. Батанов та ін. / За ред. В.В. Кравченка, М.О. Баймуратова, О.В. Батанова. – К. : Атіка, 2007. – 864 с.

16. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Конституція України: чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 23 вересня 2011 р. (офіц. текст). – К. : Паливода А.В., 2011. – 56 с.

17. Захист прав місцевого самоврядування // Конституція України в актах Конституційного Суду України (аналіт. огляд і комент.) / А.А. Стрижак. – К. : Ін Юре, 2010. – 631 с.

18. *Кампо В.М.* Захист прав і законних інтересів територіальних громад у порядку конституційного судочинства / В.М. Кампо // Проблеми сучасної муніципалістики: навч. посіб. / За заг. ред. О.В. Батанова. – К. : Академія муніципального управління, 2012. – 292 с.

19. *Портнов А.В.* Про реалізацію права звернення до Конституційного Суду України органів місцевого самоврядування, місцевих державних адміністрацій з питань офіційного тлумачення Конституції та законів України / А.В. Портнов // Право України. – 2008 р. – № 10. – С. 13-18.

20. *Білоусов Ю.В.* Питання судової юрисдикції у справах, які стосуються захисту прав місцевого самоврядування / Ю.В. Білоусов // Проблеми удосконалення правового регулювання місцевого самоврядування в Україні: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 25 травня 2004 р.). – Харків, 2004. – С. 222-227.

21. *Батанов О.В.* Місцеве самоврядування в Україні в контексті реалізації принципу верховенства права / О.В. Батанов // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2008. – №: 11-12. – С. 38-46.

22. Закон України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності» від 17 листопада 2009 р. № 1559-VI // Офіційний вісник України. – 2009 р. – № 97. – С. 3326.

23. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ» від 16 квітня 2004 р. № 7 (зі змінами і доповненнями) // Електронна інформаційно-аналітична система «Ліга: Закон».

24. *Духневич О.С.* Принципи провадження щодо оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів виконавчої влади та місцевого самоврядування / О.С. Духневич // Вісник Запорізького національного університету: Юридичні науки. – Запоріжжя, 2011. – №2. Ч.1. – С. 148-154.

25. Ухвала судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 22 квітня 2004 р. (витяг) // Вісник Верховного Суду України. – 2004 р. – №9.

26. Постанови Вищого господарського суду України від 21 травня 2008 р. (справа № 17/513-07), від 18 лютого 2009 р. (справа № 2-8/7997-2008).

27. Рішення господарського суду м. Києва від 13 квітня 2011 р. (справа № 51/71).

28. Рішення Господарського суду міста Києва від 11 січня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zib.com.ua/ua/7627-sud_povernuv_kievu_zemdilyanku_na_libidskiy_ploschi_za_13_ml.html

29. *Добровольская Е.* Противодействие коррупции в сфере земельных отношений / Е. Добровольская // Судебно-юридическая газета. – № 23. – 18 июня 2012 г. – С. 7.

30. Ухвали Верховного Суду України від 28 квітня 2009 р.; від 4 квітня 2006 р.

31. Ухвала Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ від 31 січня 2011 р.

32. Рішення Конституційного Суду України від 9 вересня 2010 р. № 19-рп/2010 // Офіційний вісник України, 2010. – № 72 (01.10.2010). – С. 2582.

33. Постанова Верховного Суду України від 11 лютого 2009 р.

34. Ухвала Миколаївського районного суду Миколаївської області від 16.11.2010 у справі № 2-06-922/2010.

35. *Новикова И.В.* Судебная защита как конституционная гарантия права на местное самоуправление / И.В. Новикова // Государственная власть и местное самоуправление. – 2006. – № 2. – С. 32-36.

36. Местное самоуправление (управление) в зарубежных странах: учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция» / А.С. Прудников, Л.А. Ларина, М.В. Максютин и др. / под ред. А.С. Прудникова. – М. : ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2007. – 271 с.